

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЙСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЙОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Незважаючи на те, що за статистичними даними шахрайство в структурі злочинності займає незначне місце (2,5–3%), боротьба з цим видом злочинів є актуальною проблемою в діяльності правоохоронних органів. Пояснюється це тим, що шахрайство традиційно має високу латентність – далеко не всі потерпілі звертаються до органів внутрішніх справ з заявами про вчинення відносно них шахрайських дій. Крім того, треба зазначити, що останнім часом в Україні шахрайство стрімко поширюється на підприємницьку діяльність, набуваючи нових форм (інвестиційної, страхової, банківської).

Відповідно до чинного кримінального законодавства шахрайство – це заволодіння чужим майном, або правом на нього шляхом обману або зловживання довірою (ч.1 ст.190 КК України). Поширеність обманного заволодіння майном, різноманітність його форм, а також суттєві труднощі в доказуванні ставлять перед правоохоронними органами багато проблем. Пленум Верховного Суду України у постанові «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» від 25.12.92 р. (з наступними змінами) зазначив, що правоохоронним органам і судам слід мати на увазі, що обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довір'ям (недобросовісне використання довір'я з боку потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна чи права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього (п.18). Отримання майна під умовою виконання якого-небудь зобов'язання може кваліфікуватися як шахрайство лише в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння цим майном мала мету його присвоїти, а зобов'язання – не виконувати (п.19).

У вітчизняній криміналістичній літературі механізм вчинення шахрайств і відображення його в криміналістичній характеристиці цього виду злочинів є малодослідженим. Криміналістична характеристика – це система відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, яка відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові і перевірці слідчих версій в розслідуванні конкретних злочинів [1, с.16–20]. Різноманітність проявів шахрайства дає підстави для висновку, що розробка криміналістичної характеристики шахрайства у наш час є вельми актуальною.

Предметом шахрайства може бути не тільки майно (гроші, цінні речі), але і право на нього (злочинець заволодіває облудним шляхом документами, що надають право на спадщину або на частину майна при його поділі: квартир, будинків, грошових внесків). В залежності від правового статусу майна, яке виступає предметом посягання, а також місця і часу вчинення,

особистості злочинця і наявності у нього певних відносин з потерпілим, шахрайство можна поділити на кілька різновидів.

Шахрайство щодо приватного майна громадян («вуличне шахрайство»). Цей різновид шахрайства вчиняється різноманітними способами.

1. Заволодіння грошима громадян (валютою) при наданні послуги в обміні валюти «по більш високому курсу» (спосіб полягає у спокушенні громадянина, який збирається обміняти валюту в обмінному пункті, більш високим курсом обміну, який пропонує шахрай з наступним заволодінням грошима).

2. Заволодіння грошима громадян шляхом їх обману в азартних іграх (карти, «наперстки», «лототрони»).

3. Заволодіння грошима громадян під виглядом ворожіння, знахарства як форми обману (гроші передаються як оплата «послуг»).

4. Заволодіння цінними речами (ювелірними прикрасами) шляхом підкидання гаманця перехожому (найчастіше жінці) з організацією його участі у поділі «знахідки».

5. Заволодіння грошима громадян шляхом продажу їм під виглядом ювелірних прикрас біжутерії або іншого фальсифікованого товару.

6. Заволодіння грошима громадян шляхом пропозиції купити певний товар за оптовими низькими цінами у порівнянні з роздрібними.

7. Передача в якості оплати за товар, роботу чи послугу грубо підроблених грошових купюр у національній або іноземній валюті.

8. Збирання пожертвувань на благодійні цілі з наступним їх присвоєнням.

Характерним для наведених способів шахрайського заволодіння майном громадян є те, що вчиняються вони незнайомими потерпілому особами, а типовими його місцями є вулиці міста, ринки, вокзали тощо. Типовими слідами злочину є предмети, використані шахраєм як засіб вчинення злочину, які одержують у кримінальній справі статус речових доказів. Такими можуть бути предмети біжутерії, «продані» шахраєм як вироби з дорогоцінних металів, грошова «лялька», продане потерпілому зілля, підроблені грошові купюри та інші предмети.

До типологічних характеристик шахраїв цього типу належить відносно молодий вік – 20–25 років. Практичний досвід показує, що шахраї, як правило, мають здатність легко знайомитися, вступати в психологічний контакт з людьми. Велике значення у цьому плані має вміння переконувати людей, враховуючі їх психологічні особливості. Типовими рисами шахраїв є хитрість, брехливість, динамічність поведінки в залежності від ситуації і людей, з якими вони спілкуються. Неабияке значення мають акторські здібності шахраїв, вміння перевтілюватися. Обираючи той чи інший спосіб обману, шахраї створюють певний імідж в уяві оточуючих їх людей і «працюють» у вибраному ними амплу: «гравець», «лохотронщик», «впливовий журналіст», «представник солідної фірми», «випадковий перехожий» тощо.

В містах, де компактно проживають ромські (циганські) общини, значна кількість шахраїв вказаної групи скоюється представниками цієї національності (гадання, «зняття порчі» і т.п.). Злочини з циганським «колори-

том» мають суттєві особливості у механізмі вчинення і накладають специфічний відбиток на досудове розслідування.

Як показує аналіз слідчої практики, значна частина кримінальних справ даної категорії зупиняється через невстановлення особи злочинця. Пояснюється це низкою причин, серед яких можна назвати: невизначеність ознак зовнішності злочинця, по яких можлива його ідентифікація; комплекс власної вини у потерпілого; труднощі у збиранні доказів. На наш погляд, основним напрямком у розкритті і розслідуванні «вуличних «шахрайств є проведення оперативно-тактичних операцій по затриманню злочинців на гарячому, відомих під назвою «контрольна закупка», які показали свою ефективність при розкритті і розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Затримання шахраїв під час вчинення протиправних дій дозволяє в багатьох випадках відновити розслідування по зупинених кримінальних справах даної категорії і довести їх до судового розгляду.

Шахрайство з використанням громадянами підроблених документів для незаконного одержання майна. До цього різновиду шахрайства можна віднести наступні способи обманного заволодіння майном:

1) незаконне отримання пенсій або інших виплат від органів соціального забезпечення шляхом подання підроблених документів про трудовий стаж, розмір заробітку, інвалідність та інших;

2) заволодіння матеріальними цінностями у магазинах, складах за підробленими документами з використанням упущень посадових чи матеріально-відповідальних осіб;

3) присвоєння речей, взятих на прокат за фіктивними або краденими документами;

4) заволодіння майном шляхом придбання товарів довгострокового користування у кредит за підробленими документами і ухиленням від сплати повної їх вартості.

Як показує вивчення криміналістичної літератури і слідчої практики, наведена група способів шахрайств була характерна для умов командно-адміністративної економіки 70–80-х років ХХ ст. [2]. Нині в умовах побудови ринкової економіки в Україні подібні способи шахрайств досить рідкісні. Але є підстави вважати, що з розвитком прокатних послуг, розширенням асортименту товарів, що продаються в кредит, може збільшитися і шахрайство у відповідних секторах споживчого ринку.

Шахрайство з використанням статусу підприємства (юридичної особи). Цей різновид шахрайства характеризується тим, що для обманного заволодіння чужим майном використовуються атрибути підприємства і укладання цивільно-правових (господарських) договорів. Таким чином ці злочини маскуються під невиконання цивільно-правових зобов'язань.

У криміналістичній літературі останнього часу дається аналіз способів шахрайств з використанням статусу підприємств, які виявляються правоохоронними органами [3; 4; 5]. Але при цьому увага приділяється, як правило, окремим групам способів цього різновиду злочинів. Узагальнення викладених в літературі положень та ознайомлення з матеріалами кримі-

нальних справ відповідної категорії дає підстави для висновку про необхідність розподілення способів цих шахрайств на групи в залежності від правового статусу майна (фізичної чи юридичної особи). Це має значення для методики їх розслідування, оскільки певним чином впливає на особливості слідчих ситуацій і визначення напрямків розслідування за кримінальною справою.

Способи обманного заволодіння майном окремих громадян:

1) обманне залучення грошових коштів (вкладів) громадян і їх присвоєння з використанням реквізитів неіснуючих або незаконно існуючих (фіктивних) підприємств;

2) заволодіння коштами громадян, внесених як оплата послуг (з працевлаштування, туристичних поїздок тощо), і невиконання взятих зобов'язань;

3) заволодіння коштами громадян шляхом продажу їм «цінних» паперів і невиконання взятих зобов'язань з виплати дивідендів.

У випадку вчинення шахрайств названими способами кримінальна справа порушується у зв'язку з надходження у правоохоронні органи заяв від потерпілих громадян. Їх попередня перевірка приводить до встановлення факту фіктивності підприємства, з яким громадяни уклали певні договори, або факту існування підприємства, яке не мало законних підстав для укладання зазначених договорів. Таким чином після порушення кримінальної справи можливі два основні напрямки розслідування: 1) встановлення, розшук, ідентифікація і затримання осіб, які, використовуючи підроблені документи про існування певного підприємства, уклали цивільно-правові чи трудові договори і у такий спосіб заволоділи майном громадян; 2) встановлення того факту, що від імені підприємства укладалися договори, які не мали юридичної сили і на підставі яких службові особи обманним шляхом заволоділи майном громадян.

Способи обманного заволодіння майном юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності або бюджетних коштів:

1) заволодіння грошовими коштами підприємства шляхом укладення з ним фіктивного (без наміру виконання) договору-купівлі продажу товару на умовах попередньої оплати;

2) заволодіння майном або грошовими коштами підприємства шляхом введення в обіг фіктивних платіжних засобів (платіжних доручень, акредитивів, векселів, кредитних карток);

3) заволодіння грошовими коштами банку шляхом обманного одержання і присвоєння кредиту;

4) одержання безпідставного відшкодування з державного бюджету податку на додану вартість (ПДВ) шляхом подання фіктивних документів про експортні операції [6, с.62–67].

Для шахрайств, що вчиняються вказаними способами, характерне заволодіння грошовими коштами у безготівковій формі з наступною їх трансформацією у готівку, тобто використання банківського механізму розрахункових операцій. Вчиняються такі злочини шахраями-підприємцями, які для обманного заволодіння майном використовують статус підприємства (ме-

ханізми підприємницьких відносин, кредитно-банківські операції). Це особливий тип шахрая, породжений економічними і правовими умовами перехідного періоду на шляху до ринкової економіки.

Напрямки розслідування даного різновиду шахрайств визначаються специфікою предмета доказування детермінованого способом злочину, а також тією обставиною, що підприємці-злочинці, як правило, не намагаються зникнути на початковому етапі досудового слідства. Очевидно це пояснюється сподіванням уникнути притягнення до кримінальної відповідальності, маскуючи злочин під невиконання цивільно-правових зобов'язань. І такі сподівання мають під собою підстави. За оцінками окремих практичних працівників правоохоронних органів Росії, добре підготовлені багатоепізодні економічні злочини мають мало перспектив доведення їх до стадії судового розгляду [7, с.22].

Основними напрямками розслідування є у кримінальних справах даної категорії є: 1) встановлення фіктивності договору, тобто відсутності можливості і наміру його виконувати у одного з суб'єктів; 2) встановлення фіктивності певних документів (банківських, бухгалтерських, митних), на підставі яких були отримані кошти. Розслідування у кримінальній справі таким чином набуває характеру фінансового розслідування, при якому дослідженню піддається значна частина різних документів. Ця обставина обумовлює суттєві особливості розслідування цього різновиду шахрайств в порівнянні з іншими.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що шахрайство в сучасних економічних умовах є надзвичайно різноманітним за тими чи іншими елементами їх криміналістичної характеристики, що підкреслює актуальність розробки окремих методик розслідування цього виду злочинів.

Список літератури: 1. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений. Учеб. пособие. Х., 1985. 2. Гаенко В.И. Расследование хищений государственного и общественного имущества путем мошенничества. Автореферат дисс. ... канд. юрид. наук. Х. 1983.3. Галагуза Н.Ф., Ларичев В.Д. Преступления в страховании: предотвращение, выявление, расследование (отечественный и зарубежный опыт). М., 2000. 4. Волобуев А.Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва. Навч.посібник Х., 2000. 5. Ларичев В.Д., Спирин Г.М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. М., 2001. 6. Збірник методичних рекомендацій з питань розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ / Під ред. П.В. Коляди. К., 2001. 7. Миндзар Ф. Как предотвратить укрытие преступлений // Законность. 2000. № 7.

Надійшла до редколегії 04.07.03